

ההתקבלות של ליאוניד אנדרייב בספרות ובתיאטרון בעברית וביידיש

1.

ברבע הראשון של המאה העשרים היו גם הספרות העברית וגם הספרות ביידיש, למרות כל מאמציהן לצאת לעצמאות המודרנה, סמוכות עדיין על שולחן של ספרויות אירופיות, ובעיקר של הספרות הרוסית. מספרות זו ניזונו שתי הספרויות החל מאמצע המאה התשע-עשרה, אלא שלכל אחת מהן היה טעם שונה במקצת. פרשת ההתקבלות של אנדרייב, שהתרחשה באותה תקופה יכולה ללמד אותנו משהו על הבדלי הטעמים הללו, כמו גם על הדינמיקה של המערכת עברית-יידיש-רוסית בכללה באותה עת.

חוקרים שנפנו לשאלת ההקשר האירופי של הספרות העברית נטו בדרך כלל לחפש קשר עם השמות הגדולים והידועים ביותר כיום: פושקין, גוגול, טולסטוי, דוסטויבסקי, צ'חוב, וכן ניטשה, רילקה, וכדומה. ואולם לעתים דווקא סופרים שכיום נחשבים לפחות מרכזיים, ואף אינם ידועים לקורא הישראלי, היו לעתים בעלי השפעה גדולה יותר על הספרות היהודית מאשר הסופרים המוכרים לנו כעמודי התווך של הספרות הרוסית. למשל, לטורגנייב, לנקרסוב ואפילו לנדסון, פרוג וצ'יריקוב היתה לעתים השפעה על הספרות העברית יותר מאשר לטולסטוי או לפושקין. הסיבות לכך הן שלוש: ראשית, הפופולריות של הסופר באותה עת; שנית, הזיקה של הסופר לנושאים יהודיים ויחסו האישי למצוקת היהודים ברוסיה, ושלישית, נושאים ומוטיבים המאפשרים לקשר את היצירה הרוסית על דרך האנלוגיה עם המצב היהודי: רדיפות, סבל, תלישות, וכדומה.

במקרה של ליאוניד אנדרייב (1871-1919)², פעלו יחד כל שלוש הסיבות הללו. בעשור הראשון של המאה העשרים זכה אנדרייב ברוסיה ומחוצה לה לפופולריות עצומה ולהערכה מקצועית גבוהה.³ ב-1909 כתב בלוק שאנדרייב הוא הסופר ה"נקרא" ביותר ברוסיה.⁴ לקראת סוף העשור הראשון של המאה נאמרו בנשימה אחת השמות גורקי, צ'חוב ואנדרייב, ולא רק מפי קוראים רוסים, אלא גם מפיו של יוסף חיים ברנר.⁵ כתביו של אנדרייב תורגמו באותה עת לכל השפות האירופיות. המחזות שלו הוצגו החל משנת 1906 ברוסיה ובארצות אחרות (ברנר מזכיר את ההתלהבות שבה התקבלו יצירותיו בלונדון).⁶

אנדרייב נדחק לשוליים של הספרות הרוסית הסובייטית, מכיוון שהתנגד למהפכנות אלימה, ותקף בחריפות את הבולשוויקים. בשנותיו האחרונות חי בעיקר בפנילנד, ומשם כתב מאמרים שבהם תקף את לנין, וגם פרסם קול קורא בשם

S.O.S. (1919), שבו הוא תובע את התערבות המערב נגד השתלטות הבולשוויקים על רוסיה. בשנות העשרים נאסרו כתביו לפרסום בברית המועצות, ורק לאחר מות סטאלין התעוררה מחדש ההתעניינות באנדרייב ברוסיה וגם במערב.⁷

ההתעניינות של סופרים יהודים באנדרייב קשורה גם בתכונותיה האמנותיות המיוחדות של יצירתו וגם בזיקתה לשאלה היהודית. אנדרייב הוגדר על-ידי מבקרי זמנו כסימבוליסט, ריאליסט, דקאדנט ורומנטיקן והוא עצמו ראה את יצירתו כ"ניאוריאליסטית". במבט לאחור ניכרת גם הקירבה הברורה בין יצירתו לבין האקספרסיוניזם, וזאת לפני שהאקספרסיוניזם הפך לזרם בגרמניה. יצירתו מתארת את הלם המודעות לצדדים האפלים, הלא־מודעים, בנפש האדם ובמציאות החברתית והפוליטית של זמנו. הגיבורים שלו מוצאים את עצמם עומדים מול עצמם ומול אמונותיהם כמו על פי תהום או מול קיר ללא מוצא, והם מגיבים בהלם משתק של חרדה ועזווע. אנשים נאורים, אידיאליסטיים ואף רומנטיים מגלים בתוך עצמם יצרים נמוכים, מכוערים ונוראים, ונחשפים אל הצביעות הצדקנית שבה חיו עד כה. במובן הזה יצירתו קרובה בהלוך הרוח שלה לסופרים שכתבו בעברית וביידיש כגון ברדיצ'בסקי, נומברג, שניאור הצעיר, גנסיין, ברנר, שופמן, אנ-סקי ודער נסתר.

ההתעניינות היהודית באנדרייב נבעה גם מעמדתו האפיקורסית החריפה כלפי המוסר הנוצרי-רוסי⁸ ומהתעניינותו היוצאת־דופן בשאלה היהודית, שאותה חזר והגדיר כ"גיבנת" של האדם הרוסי וכ"מסמרים התקועים בראשו"⁹ ומהמקום החשוב שתופס הנושא היהודי ביצירתו. ויקטוריה לויטינה בספרה התיאטרון הרוסי והיהודים סבורה שהתעניינותו בשאלה היהודית החלה בעקבות המפגש שלו בשנת 1904 עם המחזה של יבגני צ'יריקוב "היהודים"¹⁰. לא פחות חשוב מוצאה היהודי של אשתו השנייה (עובדה שאינה נזכרת בשום ביוגרפיה של אנדרייב).¹¹ במחזה הראשון שלו, "אל הכוכבים" (1906), הגיבור הראשי הוא אסטרונום גאון שהחברה אינה מבינה את שאיפותיו, ולו שלושה עוזרים, האחד רוסי, השני פולני, והשלישי יהודי בשם יוסף אברמוביץ' לונץ. לעומת שני העוזרים האחרים, שהם קריקטורות של תכונות לאומיות, היהודי הוא התגלמות האחר, הזר, הסובל מברידות נצחית. הוא היחיד העוזב את היכל המדע ויוצא אל החיים ואל המהפכה, כלומר, מבצע את המעשה המוסרי הנכון לדעת המתבר.

לאחר שהצגת המחזה במוסקבה נאסרה על-ידי הצנזורה (מחשש לפגיעה ברגשות דתיים), היא קצרה הצלחות בווינה וברלין ב־1906, ובהמבורג ב־1912. בסופר "יהודה איש קריות" (1907) מתוארים ייסוריו של יהודה כנוראים ואולי אף קדושים יותר מאלו של ישו. תפיסה כזו של הגורל היהודי בולטת עוד יותר במחזה "Anatema" (הנידוי, 1909), שבו גורלו של הגיבור הראשי, יהודי בשם דוד לייזר, מקביל בבירור לגורלו של ישו. המחזה נאסר להצגה ברוסיה על-ידי הצנזורה ב־1910 לאחר תקופה קצרה של הצגות.¹² הגורל היהודי הוא גם נושא המערכון הטרגי־קומי "התוכי העקשן" (1911), שגיבורו הוא היהודי מנדל. ייסורי איוב או ישו של היהודי בן־זמנו העסיקו את אנדרייב גם ברשימה "שיחה לילית" (1915) ובסיפור "הפצוע" (1916), שבו מתוארת גסיסתו וברידותו של יהודי חייל יהודי

במלחמת העולם הראשונה בבית חולים צבאי. אנדרייב כתב שורה של יצירות על-פי התנ"ך והברית החדשה,¹³ ובכולם הסבל של היהודי הוא נורא יותר מהסבל של הלא-יהודי.

אנדרייב עסק בפעילות ציבורית של הגנה על זכויות היהודים ברוסיה. ב־1914 פרסם מאמר בשם "השלב הראשון (על שאלת היהודים)", שהופיע גם כחוברת נפרדת באודסה (1914) ובמוסקבה (1915).¹⁴ במאמר זה אנדרייב כותב על האנטישמיות, שהוא חש אותה על עצמו כמין גיבנת, המביישת אותו ואת העם הרוסי כולו,¹⁵ וכמוטו הוא מצטט מתוך שירו של ביאליק "על השחיטה" (כתרגום ז'בוטינסקי): "עד מת, עד אנה, עד מתי?".¹⁶ ב־1915 השתתף עם מקסים גורקי ועם פיודור סולוגוב בהקמת "החברה הרוסית לחקר חיי היהודים", שפעולתה הראשונה היתה משאל בין סופרים ואישי ציבור רוסים בנושא האנטישמיות. פעולתה השנייה היתה פרסום קול קורא נגד האנטישמיות, בחתימת למעלה ממאתיים סופרים ואישי ציבור רוסים. והפעולה השלישית היתה עריכת הקובץ המגן, שהוקדש להגנת הזכויות האזרחיות של יהודים. הוא כלל עשרות מאמרים ויצירות של סופרים רוסים חשובים.¹⁷ הקובץ, שנדפס בשלוש מהדורות בשנים 1915–1916, נפתח במאמרו של אנדרייב, "השלב הראשון", והוא כולל גם את סיפורו, "הפצוע".

פעילותו של אנדרייב למען יהודי רוסיה זכתה לכיסוי בעיתונות העברית.¹⁸ המניפסט של אנדרייב נגד המשטר הסובייטי שהופיע ברוסיה ב־1919 תורגם ליידש והופיע בניו-יורק באותה שנה.¹⁹ לא קשה להבין מדוע בשנת 1917 הטריח את עצמו לייב יפה לפינלנד כדי לגייס את אנדרייב לפעולה למען יהודי רוסיה.²⁰

2.

מהדורה מדעית של כתבי אנדרייב בשישה כרכים הופיעה ברוסיה בשנים 1990–1996,²¹ אבל בהערות, המזכירות תרגומים לשפות רבות, לא נזכרים תרגומים לעברית וליידיש. לאמיתו של דבר זכה אנדרייב לשפע של תרגומים ליידיש. במשך המחצית השנייה של העשור הראשון של המאה העשרים הופיעו לא פחות מעשרה כותרים של תרגומי אנדרייב ליידיש, מהם ארבעה מחזות, רובם בצורת ספרון המכיל יצירה אחת בלבד.²² על קהל היעד הרחב מעידה אולי העובדה שאחד מהם, 'א ערצעהלונג וועגען זיבען געהאָנגענע', הופיע מנוקד. בעשור הבא הופיעו חמישה כותרים,²³ אחד מהם הוא כתבי אנדרייב בארבעה כרכים, הכוללים 27 סיפורים וכרך המכיל ארבעה מחזות. אחד-עשר כותרים נוספים הופיעו במחצית הראשונה של שנות העשרים,²⁴ כל זה בלי להביא בחשבון סיפורים שתורגמו בכתבי עת ומחזות שתורגמו ולא נדפסו בהוצאת ספרים.²⁵ כמו כן הופיעו זכרונותיו של גורקי על אנדרייב גם בליטעראַרישע בלעטער וגם בהטנט.²⁶

בין המתרגמים כדאי במיוחד להזכיר את יוסף חיים ברנר, שכבר ב־1907 פורסם תרגומו ליידיש את הסיפור "מרסלייזה";²⁷ את שרה רייזען, אחותם של אברהם חלמן רייזען, שכבר ב־1906 הופיע תרגומה לסיפורו של אנדרייב "מושל המחוז"

בפאלקסצייטונג בוילנה (ב' 11 המשכים); את המשורר דוד הופשטיין; ואת משה קאטץ, המתרגם של כתבי אנדרייב לידיש בארבעה כרכים.

בתרגומי המחזות (חלקם המחזות של סיפורים) נכתב לעתים שהתרגום נעשה לשם ביצוע תיאטרוני מסוים,²⁸ ואמנם רבים מהמחזות של אנדרייב כמו גם המחזות של סיפוריו הועלו על קרשי הבימה בתרגום לידיש על ידי להקות תיאטרון ברוסיה, פולין, הארצות הבלטיות ואמריקה.²⁹

העיתונות והפריודיקה בידיש הגיבו בוריוזות על המחזות של אנדרייב שעסקו בנושא היהודי. בינואר 1909 התפרסמה באונזער לעבען רשימתו של ב'ן על המחזה של אנדרייב "ימי חיינו",³⁰ שהופיע בדפוס בעיתון זנאניה מס. 26 בשנת 1908, והועלה על הבמה לראשונה בפטרבורג ב'6 בנובמבר 1908 ולאחר מכן בתיאטרון "אלכסנדרינה" בווארשה בתחילת 1909. הכותב מציין שהמחזה "שרוי באותו סקפטיציזם המוכר לנו מסיפורו (של אנדרייב) 'V tumane' [באפלה, פורסם לראשונה ב' 1902], ומציין את השפעת אנדרייב על הסופר היהודי-רוסי יושקביץ, ובמיוחד על המחזה "V gorode" (בעיר), המתאר את החיים היהודיים. זוהי תגובה המעידה על היכרות עם כתיבתו של אנדרייב מראשיתה.

ההפקה הברלינאית של "אנאקתמה" זכתה למאמר בן חמישה עמודים בכתב העת די צוקונפט, ובו מסביר הכותב את הפילוסופיה של אנדרייב ואת השקפתו בנושא הזהות הלאומית של היהודי. הוא מתפעל במיוחד מן התפיסה של אנדרייב את גיבור המחזה היהודי בתור 'הקוסמופוליט הגדול', ומשבח את "הרושם הריאליסטי למרות הצורה הסימבוליסטית" של המחזה.³¹

לתגובות נלהבות (ביניהן גם מעטו של נחמן מיזל) זכו הפקות של מחזות אנדרייב בביצוע הלהקה "די ווילנער טרופע", שהופיעה גם בווארשה ובצ'רנוביץ. רשימות ביקורת מן השנים 1918, 1919, 1923, 1926 ו-1927 מעידות שהמחזות של אנדרייב היו חלק קבוע מהרפרטואר של להקה זו.³² אחד המבקרים מצא קווי דמיון בין גיבור המחזה של אנדרייב, "מי שקיבל סטירת-לחי", ובן חנן, גיבור המחזה של אנ-סקי, "הדיבוק".³³ ב' קרליניוס (בער קארלינסקי, 1886-1935) כתב על הצגת "די טעג פֿון אונזער לעבען" על-ידי ה'ווילנער טרופע" בסיבוב הופעותיה בפולין ב' 1919. קרליניוס כותב שהמחזה שהוצג בהצלחה גדולה ברוסיה הוא עתה חלק מהרפרטואר הקבוע של ה'ווילנער טרופע", אך הוא אינו מייצג את גדולתו של אנדרייב, יורשם של אדגר פו ודוסטויבסקי, "שאוהב לחדור אל התהומות העמוקים ביותר של נפש האדם, ושבאקסטאזה חולנית מנתח שם כל עצב, כל רטט, כל הד חלש ועדין". קרליניוס מותח ביקורת על הביצוע הלא-מקצועי ועל השימוש באפקטים זולים, כמו גם על התרגום הלא-מוצלח לידיש.

העיתונות בידיש הגיבה על המחזות של אנדרייב, לעתים עוד לפני שהוצגו בידיש או אף ברוסית, על סמך פרסומם בכתב העת זנאניה. מחזהו הראשון "אל הכוכבים", זכה לתגובה נלהבת בפאלקסצייטונג בוילנה,³⁴ עוד לפני שעלתה על הבמה ברוסיה (ההפקה הראשונה ברוסיה היתה ב' 27 במאי 1907), אולי בעקבות ההצלחה שזכה ביצעו הראשון של המחזה באוסטריה ב' 1906, או אולי בעקבות פרסום המחזה בכתב העת זנאניה (אוקטובר 1906).

על מידת ההיענות של ביקורת הספרות והתיאטרון בעיתונות היידית לתרגומים ולהצגות של יצירות אנדרייב אפשר ללמוד מן העובדה, שבשנת 1926 בלבד הופיעו בעיתונות היידית שש רשימות ביקורת הנוגעות באנדרייב, מהן שלוש רצופות על הצגת "דער געדאנק" (המחשבה) בבימויו של זיגמונט טורקוב.³⁵ חייו ויצירתו של אנדרייב תוארו במאמרים מונוגרפיים,³⁶ ואפילו על פרשת מותה של אמו (בשנת 1926) כפי שתוארה בזכרונותיה של אחותו נכתבה רשימה ארוכה ורגשנית.³⁷ ב־1928 הופיע ספר ובו הזכרונות של גורקי על אנדרייב בתרגום ליידיש.³⁸

לאנדרייב היתה השפעה ניכרת על הסיפורת המודרנית ביידיש בתחילת המאה העשרים. נחמן מיזיל מציין את השפעת אנדרייב על המחזות של שלום אש ועל הסיפורת של דוד ברגלסון.³⁹ זלמן רייזען מצא את השפעת אנדרייב על מחזותיו של פרץ הירשביין.⁴⁰

3.

לעומת התהודה הערה לאנדרייב ביידיש, היתה התקבלותו בעברית פחות נלהבת. התגובה הראשונה היתה רשימת ביקורת שנדפסה באוקטובר 1904 בהדור על הסיפור "חיי וסילי פיבייסקי", סמוך מאוד להופעתו ברוסית.⁴¹ שני העמודים הראשונים של הרשימה מוקדשים לפרשנות חדורת הערכה לכשרונו הפסיכולוגי של אנדרייב ולהצגת השקפתו על הטרגדיה של האדם אשר מחמת המוגבלות של תנאי חייו ומתוך אי־ראיית ערך עצמו הוא מתמסר ל"אלוהים גדולים". שאר עשרת העמודים – לפארפרזה מפורטת ונרגשת של הסיפור עצמו.

רק בשנת 1920 הופיע בעברית לראשונה תרגום לעברית של סיפור ארוך מאת אנדרייב. היה זה "הנוצרים" בתרגומו של המחזאי וסופר הילדים אליהו הנדלזלץ, שהופיע כספרון בווארשה (התרגום לפולנית הוא משנת 1907). מתוארת בו סצנה בבית משפט: זונה תמהונית מסרבת בעקשנות להישבע בתנ"ך, משום שאינה רואה את עצמה נוצרייה כשרה, וכל מאמצי השופטים ואנשים מקרב הקהל לשכנע אותה עולים בתוהו. לא קשה לנחש את סיבת המשיכה של המתרגם העברי לסיפור השם ללעג ולקלס את המוסר הנוצרי ה"מרובע" של הבורגנות הרוסית השבעה.

סיפור נוסף, "פטקה במעון הקיץ", אחד הסיפורים הבודדים של אנדרייב שבמרכזם עומד הילד הסובל, נדפס ב־1919 במולדת, ירחון לנוער בעריכת יעקב פיכמן, כנראה בתרגומו של העורך.⁴² פיכמן כתב גם רשימה קצרה על אנדרייב בידחקן מעברות שבעריכתו.⁴³ ובה הוא מתאר בלשון רבים את הרושם העז שעשה אנדרייב על בני דורו, ואת ההתפכחות ממנו, בשל חוסר היכולת של אנדרייב "להשתחרר מן הרעיון הספרותי ולמלא את יצירתו תוכן חופשי". הוא מסיים את הרשימה כך: "השפעתו המעטה של אנדרייב על ספרותנו לא היתה לטובה. מן הפתוס הספרותי טוב לנו להשתחרר שחרור גמור. אנו שואפים לפרוזה ישרה, רבת־ביטוי ומעטת־קולות. הפתוס של אנדרייב עזב את האמנות, אשר צעדיה חרישיים, מאחוריו. בדרך זו לא נלך".⁴⁴

בשנת 1923 הופיע תרגום לעברית של המחזה "ימי חיינו", והוא קשור בראשית

דרכה של להקת "חובבי הבימה העברית" שנוסדה בתל-אביב לפני בוא "הבימה" לארץ.⁴⁵ באותה שנה הציגה להקה זו שלושה מחזות של אנדרייב: "אוקיאנוס", "ימי חיינו" ו"אותו המקבל סטירת לחי". "ימי חיינו" הוצג באולם "ערך" בתל-אביב ב-3 במאי ובירושלים ב-10 במאי 1923, ולרגל ההצגה הופיע בדפוס הטקסט של המחזה בתרגומו של ישראל דושמן (1884-1947, עלה לארץ ב-1905). כל שלוש ההצגות זכו לתגובות בעיתונות הארצישראלית. על המחזה "אוקיאנוס", שהוצג בתל-אביב בינואר 1923 כתב אביגדור המאירי בדואר היום.⁴⁶ המאירי מתייחס באריכות מסוימת ל"פרובלמה הכבירה" של המחזה, שאותה הוא מנסח במלים "התרבות היא כולה שקר אחד גדול", אבל, לרבריו "הקהל העברי לא הבין אף מלה מכל האמור למעלה [כלומר מכל ההסברים על הפרובלמה], ואלמלי היו בעלי התיאטרון נותנים לכל הפחות תכנית קצרה המוסרת את תמצית החזיון, כי אז לא היה הקהל יושב כל הזמן ומטריד את מוחו להציל מפי הבימה אבק הבנה מעוטית [מינימלית] מחזיון סימבולי זה, שאופיו ותכנוו בין כך ובין כך רחוקים קצת מאתנו" (ההדגשות במקור). קשה להבין, באמת, מדוע נבחר "אוקיאנוס", מחזה שגם ברוסיה היה שנוי במחלוקת ולא זכה להצלחה גדולה, להיות המחזה הראשון של אנדרייב על הבמה העברית. אבל התיאטרון למד, כנראה, מן השגיאה, ופנה אל "ימי חיינו", מחזה אוטוביוגרפי מהווי סטודנטים במוסקבה, שזכה להצלחה גדולה הרבה יותר. בכל זאת כתב עליו איתמר בן-אבי, עורך דואר היום: "חבל רק, שכליך הרבה כשרון ואנרגיה הושקעו בחזיון שתכנוו זר ומחר לרוב הקהל בירושלים".⁴⁷

שום מחזה של אנדרייב לא הוצג בארץ בשום תיאטרון, עד שנות התשעים, כאשר במאים שהגיעו מרוסיה הפיקו מחזות אחדים של אנדרייב בבית-הספר למשחק של ניסן נתיב.⁴⁸

בסוף שנות השישים הופיע סיפורו של אנדרייב "שבעה שנתלו" בתרגום י' לבנון כחלק מסידרה של שש חוברות בשם "רומן השבוע" - מבחר הרומן העולמי,⁴⁹ וב-1984 הופיע קובץ סיפורי אנדרייב בתרגומו של ק.א. ברתיני, כולל אחרית דבר של המתרגם על "אנדרייב המספר".⁵⁰

4

להלן אתייחס לרושם שהטביעה יצירתו של אנדרייב על שני סופרים עברים, גנסין וברנר. בעקבות הקריאה בסיפורו של אנדרייב "חי וסילי פיבייסקי" כתב גנסין ליריד: "הן אנדרייב, חי אלוהים, קטנו עבה ממתני כולם. (...) השד יקח אותו, את אנדרייב, הן אתם, רבותי, תצחקו, - אבל מן הדין שניספרו) ייכתב עברית ע"י אחד מן העברים החדשים ממש, חי אלוהים. רק חבל שרוסי הוא, אנדרייב, לפי האורגניציצה גם עבודתו רוסייה היא מבחינה מסוימת; אבל אם כן יש להצטער שבעניין זה גם אנו בני-רוסיה הננו".⁵¹ מלבד הערצה לאנדרייב יש במכתב מעין הצהרה על הצורך לכתוב כמו אנדרייב בעברית, וכן הערה על הדמיון בין סגנונו לסגנונם של "העברים החדשים", היינו, הסופרים שהלכו בדרכו של ברדיצ'בסקי. בקון הראה כבר באופן משכנע את השפעת סיפורו של אנדרייב "שתיקה" על

הסיפור "סעודה מפסקת" של גנסין, שנכתב באותה תקופה.⁵² יש דמיון ברור גם בין סיפורו של גנסין שנכתב במקביל בעברית וביידיש, "בגנים" – "צווישן גערטנער" (1910),⁵³ לבין הסיפור של אנדרייב "תהום" (Bezdna, 1902).⁵⁴ בשני הסיפורים יוצא עלם צעיר ותמים אל הטבע, ושם הוא נחשף אל מעשה של תקיפה מינית אלימה וסוטה, ומזדעזע לגלות שהוא עצמו נמשך אל המיניות הזאת.⁵⁵ "תהום" פורסם לראשונה בינואר 1902 בעיתון "קורייר" ועורר תגובות נועמות. המחבר הואשם בפורנוגרפיה, ואשתו של טולסטוי אף כתבה מכתב למערכת שבו היא כינתה את הסיפור בשם "לכלוך".⁵⁶ בפולמוס שהתעורר השתתף גם ולאדימיר ז'בוטינסקי, שיצא להגנת אנדרייב במכתב בדוי שכתבה כביכול גיבורת הסיפור. המכתב התפרסם במרץ 1903 באודסקה נובוסטי.⁵⁷ הסיפור פורסם שוב בברלין בשנת 1903 בצירוף מאמר של טולסטוי ושני המכתבים הבדויים, של אנדרייב ושל ז'בוטינסקי. סביר אפוא להניח שהסיפור היה מוכר לגנסין.

הסיפור של גנסין נחשבת, בדרך כלל, לסיפורת לירית או אימפרסיוניסטית, או לסיפורת שהקדימה את זרם התודעה, וזה נכון ביחס ל"הצידה". אבל בסיפורים אחרים – "סעודה מפסקת", "בבית סבא", "בטרם" ו"בגנים" חבויים גם יסודות טרום-אקספרסיוניסטיים, שאותם גנסין קיבל אולי מאנדרייב. "בגנים" הוא הסיפור היחיד שגנסין כתב אותו גם בעברית וגם ביידיש. הדמיון בין סיפור זה לסיפורו המפורסם של אנדרייב והפופולריות של אנדרייב ביידיש יכולים אולי להסביר מדוע מצא גנסין לנחוץ לכתוב את הסיפור גם ביידיש.

ברנר מזכיר את אנדרייב פעמים אחדות ברשימותיו ובמכתביו. בקיץ 1908 הגיב ברנר בלגלוג אכזרי על קובץ סיפוריו של יצחק פרנהוף, מאגדות החיים, שהופיע באותה שנה. על אחד הסיפורים של פרנהוף, "הלכה למעשה" שמו, כותב ברנר: ההלכה למעשה היא סאטירה שנונה על "חחה חזיונות", אשר בשכבו בשדה חולם על "השחרור והפדות הכללי". התנפלו עליו "שני אנשים גסים ומאיימים", שסיפרו לו, כי "מעשיהם להתנפל על אנשים ולבזו את ממונם וכל אשר להם", והוא, חחה החזיונות, עודנו שוכב פרקדן ומוסר עצמו ברצונו בידיהם בכדי לדעת הלכה למעשה, איך נוהגים "אנשיהם של גורקי, אנדרייב וטשיחוב".

"גורקי, אנדרייב וטשיחוב" – צפרא טבא! שמועה שמע איטשי פרנהוף ובא "להתל". גורקי, אנדרייב וטשיחוב, כנראה, אינם מניחים לישון לא לו ולא לבעלי אותם המאמרים ה"מצפאיים" (הספר יצא בהוצאת "מצפה") שהזכרתי לעיל, שאין דעתם נוחה מ"האפרוחים בני רוסייה", בני ארצם של גורקי, אנדרייב וצ'יכוב.⁵⁸

הדמיון בין הפאבולה והנושא של "הלכה למעשה" לבין "תהום" של אנדרייב ברור, והוא מוכיח שגנסין לא היה הראשון שהושפע מהסיפור בספרות העברית. ברנר מצדו לועג לפרנהוף על האזכור האירוני של גורקי, אנדרייב וצ'יכוב, שהתגלו לו במאוחר, כאשר לכולם וברנר בתוכם הם ידועים כבר מזמן (צפרא טבא!). הוא גם מלגלג על אנשי הוצאת "מצפה" שדעתם אינה נוחה מהספרות הרוסית הצעירה.

ואולם שנתיים לאחר מכן מזכיר ברנר עצמו את אנדרייב בנימה ביקורתית.

ברשימה על סיפורי נומברג הוא כותב: "קרים ומתונים ביותר הם סיפורי נומברג. בגלל זה, אמנם, הוא ניצל, בעיקרו, מהספקנות הפסימית הפרימיטיבית והצעקנית - ולפיכך הבלתי-נעימה והאנטי-אמנותית - של המהלך הריטורי, האנדריובי בספרות הרוסית, שעקבותיו נראו גם אצלנו.⁵⁹ לא ברור היכן מוצא ברנר את העקבות הללו, אבל מן הראוי לציין שברנר כתב את הדברים ב-1910, לאחר שב-1908 וב-1909 הוא עצמו והמעורר שלו הואשמו על-ידי רבים, וביניהם ביאליק, גנסין ולובצקי, באותן תכונות מגונות שהוא מייחס לאנדרייב: בפסימיזם בכיני, בפרימיטיביות אמנותית, בצעקנות ואפילו בצווחנות ויללנות.⁶⁰

סיבת ההתנגדות של ברנר לאנדרייב מתבררת יותר מתוך מכתבים שכתב בשנים 1918 ו-1919 בקשר לפרסום תרגומיו של גרשון חנוך (1894-1956) לשני סיפורים של אנדרייב, "עלטה" ו"מעשה בשבעה תלויים". על הראשון כתב במרץ 1918 "כל הדבר הזה אינו דרוש לנו אף במקצת. דיה לצרה זו בשעתה, במקומה ובשפתה".⁶¹ על השני כתב בספטמבר 1919: "את תרגום 'מעשה בז' תלויים' עוד לא קראתי (...). בזה אינני מביע שום יחס לעצם השאלה, אם יש צורך לתרגם לעברית רומנים [כך] מסוג זה".⁶²

בדבריו של ברנר אפשר לשמוע, לכאורה, אותה דעה שנשמעה מפי מבקרי המחזות של אנדרייב שהוצגו בארץ בשנות העשרים, היינו: שאנדרייב הוא זר ומחר למציאות של החלוציות הציונית, ואינו נחוץ לה, אלא שהפעם נשמעת דעה זו מפי מי שמכיר את אנדרייב היטב. את ההיכרות של ברנר כמתרגם הסיפור "מרסלייזה" עם אנדרייב אפשר לחוש במיוחד בסיפור "בינו לבינו", שבמרכזו, כמו ב"מרסלייזה" עומד דחף אלטרואיסטי בלתי-מובן של אדם המתכוון למותו. במובן אחר אפשר למצוא דמיון בין המבנה והסגנון של "מן המיצר" (נדפס לראשונה בהעולם בשנים 1908-1909), שלפרקיו קרא ברנר בשם "מגילות חתוכות", לבין "הצחוק האדום" של אנדרייב (הסיפור הראשון שתורגם ליידיש), שכל אחד מ-19 פרקיו נקרא בשם "otryvok", כלומר, קטע תלוש. לפנינו הסבר נוסף לנטייה של ברנר אל הצורה הפרגמנטרית.

מעבר לזיקות ספציפיות אפשר לומר שהכתיבה של ברנר, במיוחד החל משנת 1904, קרובה מאוד לזו של אנדרייב בצירוף המיוחד של תיעוד ריאליסטי, סימבוליות ופּרָה־אקספרסיוניזם, וכן בנטייה לזעזע את הקורא באיזו אמת אכזרית החושפת את האדם הריאלי, הגופני, במצבים קיצוניים קשים המובילים אותו אל גבול הטירוף. כמו גיבורי אנדרייב גם גיבורי ברנר ניצבים מול תהום או מול קיר מטאפיסי, ובמצב הזה הם מגלים לעתים גבורת נפש עילאית, נסית, שעושה אותם לקדרשים מודרניים.

זיקתו של י"ח ברנר ליצירתו של אנדרייב היא נושא ראוי למחקר, על רקע ההנחה המקובלת שדוסטויבסקי היה מקור ההשראה הרוסי העיקרי של ברנר. בשלב זה אפשר רק להציע את האפשרות שיצירתו של אנדרייב היתה אולי מקור לצמיחת הכיוון האקספרסיוניסטי בסיפורת וברמזה בעברית וביידיש, עוד לפני האקספרסיוניזם הגרמני. כיוון זה נקלט תחילה וביתר עצמה בספרות היידיית וממנה חדר אל הספרות העברית, במיוחד ליצירתו של אורי צבי גרינברג.

תרגומי אנדרייב לידיש ולעברית מעוררים שאלות נוספות, שהחומר הנברק אינו מספיק כדי לענות עליהן:

א. האם גנסיץ וברנר הם הסופרים העברים היחידים שהושפעו מאנדרייב?

ב. מה היתה השפעתו של אנדרייב על הספרות והדרמה בידיש?⁶³

ג. מדוע התקבלה יצירתו של אנדרייב בהתלהבות כה רבה על-ידי הספרות והתיאטרון בידיש, ואילו הסופרים העברים היו מסויגים כלפיו? לבחינתה של שאלה זו יש להשוות תרגומים לעברית ולידיש של סופרים אירופיים אחרים וכן יש לבחון את ההבדלים בין חיי התרבות שהתנהלו בעברית ובידיש באירופה ובארץ-ישראל בשליש הראשון של המאה העשרים. בשלב זה אני נוטה לשער שההתקבלות הנלהבת של אנדרייב בידיש היא תוצאה של התרחבות קהל צרכני הספרות והתיאטרון בידיש ושל האופי הבורגני-עירוני, החילוני וה"נורמלי" (דומה לקהל צופי הטלוויזיה בזמננו) של קהל זה. לגבי הסופרים העברים בארץ-ישראל, ובמיוחד אלה ש'נתנו את הטון' (שלונסקי, אלתרמן) אנדרייב נשכח כאשר נודה על-ידי המשטר הסובייטי (כמו סופרים אחרים בני "דור הכסף"), וסופרים כגון אורי צבי גרינברג ואביגדור המאירי, שיכלו למצוא בו קירבה, לא הכירוהו.

הערות

- 1 ברצוני להודות ליצחק בקון, שמואל ורסט, ואברהם נוברשטרן על עזרתם, עצותיהם והערותיהם בנוגע להתקבלות של אנדרייב בספרות ובעיתונות בידיש. תודה מיוחדת לורה סלומון על השימוש בקטלוג הממוחשב של העיתונות בידיש. תודה לספרני ייווא על מילואים לרשימת תרגומי אנדרייב לידיש.
- 2 ביוגרפיה מפורטת ומעודכנת של אנדרייב מצויה בתוך: P. A. Nikolaev et al. (eds.), *Russkie Pisateli* (3 vols.), Moskva 1989, vol 1, pp. 63-69.
- 3 קובץ סיפורי הראשון שהופיע ב־1901 זכה לשבחים מפי גורקי, שאתו קיים אנדרייב יחסי ידידות ועבודה משותפת עד 1908, שנה שבה עקר לפינלנד, (ראו חליפת המכתבים בין אנדרייב לגורקי בתוך: *Literaturnoe nasledstvo: Gorkii i Leonid Andreev* T. 72, Moskva, Nauka 1962. שבחים על יצירתו של אנדרייב נכתבו גם על-ידי מיכאילובסקי, טולסטוי, צ'חוב ואחרים.
- 4 A. Blok, 'Dusha pisateli', *Sobranie sochinenii* (8 vols.), vol 5, Moscow-Leningrad, 1962, p. 367.
- 5 י. ח. ברנר, כתבים, תל-אביב, תשמ"ה, ג, עמ' 253.
- 6 ברנר, שם, ד, 1074.
- 7 דוגמה להתעניינות זו היא הכנס הבינלאומי שהתקיים באוריל בדצמבר 1996 במלאת 125 שנה להולדתו של אנדרייב, שבו גם הוצגו מחזותיו על-ידי תיאטרונים מארצות שונות. בכנס זה אפשר היה להיווכח בכמות העצומה של המחקר המוקדש לאנדרייב ברוסיה כיום. הארכיון המרכזי של אנדרייב נמצא באנגליה באוניברסיטת לידס, ומנהל על ידי ריצ'ארד דייזיס. ביבליוגרפיה נבחרת של תרגומי אנדרייב לאנגלית ושל ספרות

- Richard Davies, *Leonid Andreev: Photographs by a Russian* במצוא בספרו *Writer*, London 1989
- 8 אנדרייב לא היה שותף למגמות הניאודתיות בספרות הרוסית, ואף הציב ביצירתו עמדה ביקורתית כלפי דמותו של ישו, כלפי ערכי הנצרות וכלפי הצביעות של המוסר הנוצרי בחברה הרוסית. עמדה זו עוררה התנגדות כלפיו, במיוחד מצדו של ל"ג טולסטוי. מפורסמת במיוחד אמירתו של טולסטוי: "אנדרייב מנסה להפחיד אותנו, אבל אני לא נבהל".
- 9 .Victoria Levitina, *Russkii teatr i evrei*, Jerusalem 1988, pp. 103-138
- 10 שם, עמ' 104.
- 11 גורקי בוכרונותיו על אנדרייב מספר שבשיחה אתו בשנת 1915 אמר לו אנדרייב: "ואני נשאתי לאשה יהודייה" וזכרונות אלה נכתבו בסתיו 1919. קטעים מהם פורסמו באותה שנה בעיתון ז'יזן איסקוֹסטבה, ובמלואם בספר *Kniga o Leonide Andreeve* (1922). הקטע המצוטט חזר ונדפס בספר *Mikhail Agurskii i Margarita Shklovskii, Iz Literaturnogo nasledstvia: Gorkii i evreiskii vopros*, Jerusalem 1986, 153-154
- 12 יש לציין שהצנזורה במקרה זה נכנעה ללחץ של אנשי כמורה ושל פקידי שלטון בתחום המושב, שדיווחו על ההתלהבות של יהודים מההצגה ועל ההתנגדות שהיא מעוררת בקרב צופים נוצרים.
- 13 הסיפורים "בן טוביה", "אלעזר" ו"יהודה איש קריות" והמחזה "שמשון ודלילה".
- 14 .Leonid Andreev, *Pervaia Stupen I (O evreiskom voprose)*, Odessa 1914; Moskva 1915
- המאמר הופיע לאחר שנאסר לפרסום על-ידי הצנזורה בעיתונים *Birzhevye Vedomosti* (נובמבר 1914), ו"*Odesskie Novosti*" (דצמבר 1914), ובעקבות פרסומו בקובץ המגן (1915). ראה ביבליוגרפיה לכתבי אנדרייב בתוך *Literaturnoe Nasledstvo* 72 (1965), p. 127-128
- "The First Step", in: *Twentieth Century Russia*, בתרגום לאנגלית: London, vol. 1 no. 2 Dec. 1915, pp. 108-112
- 15 באותה מטאפורה השתמש אנדרייב גם במכתב לורסאייב משנת 1904. ראו *Pervaia Stupen I*, Moskva 1915, s. 7-8
- 16 .*Requiem: Sbornik pamiatii Leonida Andreeva*, 1930, s. 158
- 17 על הפעילות של 'החברה הרוסית לחקר חיי היהודים' (*Russkoe obshestvo dlia izucheniia zhizni evreev*) ראה בספרה הנ"ל של ליטינה, עמ' 133-134. הקובץ המגן (*Shchit*) הופיע ב־1915 בפטרבורג, ובשתי מהדורות נספות ב־1916 במוסקבה. הפרסום הנפרד של מאמרו של אנדרייב הופיע באודסה בשתי מהדורות, תחת הכותרת *Leonid Andreev o evreiakh*. ראו ביבליוגרפיה של יצירות אנדרייב בתוך: *Literaturnoje Nasledstvo* 72, 1965, pp. 127-128
- של גורקי לאנדרייב בתוך: *Mikhail Agurskii and Margarita Shklovskii, ibid.*, 153-154
- וראו גם *Literaturnoje Nasledstvo* 72 (1965), pp. 356-359, 548-549. אני מבקשת להודות לריצ'ארד דייזיס שהפנה אותי אל המקור האחרון.
- 18 נוסח הקול הקורא שהפנו אנדרייב, גורקי וסולוגוב לאישי ציבור רוסיים ורשימת החתימות התפרסמו ברוסית בעיתון *Utro Rossii* ב־1 במרץ 1915. התרגום לעברית הופיע בהצפירה 17.3.1915, עמ' 2. על פעילותם של אנדרייב ושל גורקי למען יהודי רוסיה כתב יוסף קלחנר ברשימתו "פוליטיקה ותרבות", השילוח לב (ינואר 1915 - יוני 1917), עמ' 415. קלחנר היה סבור שהסופרים העברים צריכים לקחת דוגמה מסופרי רוסיה שעזבו את ה"אמנות לשם אמנות" ותפסו עמדות בחיים הרוסיים עצמם.
- 19 ליאוניד אנדרייב, ראטעוועט; ניו יארק (1919)?
- 20 לייב יפה, תקופות, תל-אביב, מסדה, תש"ח, 193-197.
- 21 .Leonid Andreev, *Sobranie sochinenii* (6 vols.), Moskva 1990-1996

22 א רויטער געלעכטער, תרגם שמואל ראָזענפֿעלד, מינסק, 1905 או 1906 (מהדורה שנייה; דער רויטער געלעכטער, ניר-יורק, ללא תאריך); מאָרסעליעזאָ, תרגם ח"י בר (חיים יוסף ברנר), וואַרשה, 1907; אַזוי איז עס געווען, תרגם א' פּרומקין, לונדון 1908; אַ ערצעלונג וועגען זיבען געהאַנגענע, וואַרשה 1908 (מנוקד), ללא שם מתרגם (נוח פּרילוצקי?); דער אשמדאי (מחזה) [במקור: אַנאַתמאַ], תרגם משה קאַטץ, ניר-יורק 1909; מענשען ליבע (מחזה), תרגם י. פּיראַזשינקאָוו, וילנא-ניר-יורק, 1909; פּינסטערניש, תרגם ז' ראָזעס, לונדון, 1909; דאָס לעבען פֿונ'ם מענשן (מחזה) תרגמו משה וואַרשע ובער לאַפּין, ניר-יורק 1910; קעניג הונגער (מחזה), תרגם של מ' אַלגין (משה יוסף נובומייסקי), ניר-יורק 1910; די טעג פֿון אונזער לעבען (מחזה), תרגם מ' קאַטץ, ניר-יורק 1910.

23 געזאַמעלטע דראַמען, תרגמו וואַרשע און לאַפּין ("דאָס לעבען פֿונ'ם מענשען"), אלגין ("קעניג הונגער") ומשה קאַטץ; די טעג פֿון אונזער לעבען, תרגם משה קאַטץ, ניר-יורק 1911; געקליבענע שריפֿטען (4 כרכים), תרגמו משה קאַטץ, ניר-יורק 1912 (מהדורה שנייה בכרך אחר 1926); פּטקא אויף ראַצ'ה תרגם דוד האַפֿשטיין, קייב, 1919; אַ הונט, תרגם דוד האַפֿשטיין, קייב 1919 (מהדורה שנייה; וואַרשה, 1921); דערצעלונג [sic!] וועגען זייעבען געהאַנגענע, תרגם נוח פּרילוצקי, ניר-יורק, 1916, 1919.

24 דער וואָס קריעגט די פּעטש (מחזה), תרגם א' מאָרעווסקי, וואַרשה 1921; דער גובערנאַטאָר, תרגמה שרה רייזין, וילנא, 1923; דער געדאַנק (מחזה), תרגם ז' זילברצווייג, וואַרשה, 1923; אַ דערצעלונג וועגן זיבען געהאַנגענע (ללא שם מתרגם), וואַרשה 1925; געקליבענע דערציילונגען, שני כרכים של מבחר מסיפורי אנדרייב (וואַרשה 1923, 'דיע נמע ביבליאָטעק'), כנראה אסופה של סיפורים שהופיעו תחילה בנפרד, אולי במוסף של עיתון כלשהו; צאָר הונגער, דראַמאַטישע פּאַעמע אין פֿיר אַקטען נאָך ל' אַנדרייב, תרגם ד' וואלקענשטיין, קייב 1922; די מאָרסעליעזע, דאָס מלאכל, שטאַבסראַפּאַן קאַבלאַרוב, די ערשטע שכירות (ללא שם מתרגם), וואַרשה 1923; זיבען געהאַנגענע; טראַגעדיע אין 6 בילדער, תרגם ה' דאַשעווסקי וקראַנץ, וילנא 1924 (עיבוד של הסיפור למחזה. הצגת הבכורה התקיימה ב־13 במרץ 1923. מהדורה נוספת הופיעה ב־1930; יהודה איש קריות, תרגם נ' מַזוּיל, וואַרשה 1924; דער רויטער געלעכטער, תרגם ש' ראָזענפֿעלד (ניר-יורק 1926)?).

25 בהערות למהדורה המדעית של כתבי אנדרייב נכתב שהמחזה "אַנאַתמאַ" תורגם ליידיש עוד לפני שהמחזה פורסם בכתב ברוסית. לא מצאתי את התרגום הזה. בין הפרסומים בכתבי עת נמנים (לפי סדר-כרונולוגי): "דער גובערנאַטור" בתרגום שרה רייזין, שפורסם בַפֿאַלקסצײַטונג (וילנא) ב־11 המשכים בין 26 במרץ (8 באפריל) ל־27 באוגוסט (9 בספטמבר) 1906; "איוואָן איוואַניטש, פֿון לעאַניד אַנדרייעוו" (ללא שם מתרגם), די נמע צײַט (זמלבורג), באַנד 2, וילנא 1908, די וועלט, עמ' 69-81; "שיין איז דאָס לעבען פֿאַר די לעבעדיקע", בתרגום יוסף הורוויץ, פֿיערלאַך (וילנא), 1908, עמ' 8-10; "צווישען צוויי מאַמעס" (ללא שם מתרגם), לעבען און וויסנשאַפֿט (וילנא), כרך 9 (מרץ 1910), עמ' 37-62; "דאָס אויפֿריכטיקע געלעכטער: דערציילט פֿון אַ פֿרעהליכען מענשען", בתרגום זלמן רייזין, איוואַפעאַישער ליטעראַטור (וואַרשה), כרך 24 (1910), עמ' 45-47; "דער ערשטער טראַט", פורסם בשלושה המשכים באונזער לעבען (וואַרשה-אודסא), מס. 94 (2.12.1914), עמ' 2, מס. 95 (3.12.1914), עמ' 2, מס. 96 (4.12.1914), עמ' 2; "וועגן יידישע סאָלדאַטען", דער מאַמענט (וואַרשה), מס. 48, (10.3.1915), עמ' 6; "וועלוול גיבור" בתרגום ד.ל., גרינינקע ביימעלאַך 1919-1921 (וילנא), מס. 10 (30), יולי 1921, עמ' 386-385; "דער ריז", בתרגום י. כמארווסקי, טשערנאָוויצער בלעטער (צירנוביץ), מס. 52, 16.5.1930, עמ' 3-4.

26 (ללא שם מתרגם), ליטעראַרישע בלעטער 27, 17.11.1924, עמ' 1-2; הינט 11,

13.1.1925

27 ברצוני יהודות לשלמה גולדברג מבית הספרים הלאומי האוניברסיטאי בירושלים על עזרתו באיתור הספרן המכיל סיפור זה, שאת תרגומו העברי אני מצרפת כאן.

28 למשל, עיבוד למחזה של הסיפור "מעשה בשבעה שנתלו" הופיע בוילנה ב־1924 לכבוד הצגת המחזה בתיאטרון "פאלאס" על־ידי ה"ווילנער טרופע" (להקת וילנה).

29 כבר ב־1907 העלתה להקת התיאטרון "פֶאַראַייניקטע טרופע" של אסתר רחל קאַמינסקי את המחזה "חיי אדם". ב־1910 הועלה המחזה "אשמדאי" (אנאתמה) בניו־יורק, ובאותה עונה הועלה גם המחזה "ימי חיינו" בניו־יורק בתרגום מ' כץ. בעונת 1916 הציג ה"ידישער קונסט טעאַטער" של מוריס שוורץ בניו־יורק מחזה בשם "האַמֶן לאשתך".

ב־1918 הוצג "ימי חיינו" בלודו'. ב־1920 הוצג מחזה כלשהו של אנדרייב בידיש בקייב. ב־1922 העלה ה"ידישער קונסט טעאַטער" בניו־יורק את המחזות "המחשבה" ו"אנאתמה", ובעונת 1928-1929 - את "זה שמקבל טטירת לחי". מחזות של אנדרייב בידיש הועלו גם בווארשה ("שבעה שנתלו", 1923, "המחשבה", 1926) ובריגה ("זה שמקבל טטירת לחי", סוף שנות העשרים). ראה: יעקב מעסטל, 70 יאָר ייִדישער טעאַטער רעפערטואַר, ניו יארק 1954, ד' 35, 45; א"ה ביאליק, מאַריס שוואַרץ אין דער אידישער קונסט טעאַטער, ניו־יארק 1934 (ללא סימון עמודים). צילום של אידל דובינסקי במחזה "שבעה שנתלו" מצוי בתוך: אַלבאַם פֿון אידישען טעאַטער בעריכת זלמן זילבערצווייג, ניו־יארק 1937, עמ' 33. תודתי נתונה לגריגורי קוובסקי על המידע בתחום זה. וראה את הערך "תיאטר" שנכתב על ידו בתוך: *Kratkaia Evreiskaia Entsiklopedia*, Jerusalem, 1996, Vol 8, pp. 801, 827-829, 843

30 ב"ן, "די טעג פֿון אונזער לעבען", אונזער לעבען (ווארשה-אודסה), מס. 300, 28.12.1908 (1.10.1909), עמ' 5.

31 בן־יקיר, "אנאטעמא (טראַגעדיע פֿון לעאַניד אַנדריעוו, בערלין, פריז 3 מאַרק)", די צוקונפֿט (מרץ 1910), עמ' 197-201. הציטוט מעמ' 201.

32 איינער (שם עט של אהרן איינהורן), "טעאַטראַלע נאַטיצען: די ווילנער טרופע", הינט (וואַרשה), מס. 42, 18.2.1918, עמ' 4; ב' קארליניוס, "טעאַטער נאַטיצען - לעאַניד אַנדריעוו: די טעג פֿון אונזער לעבען" (אויסגעפֿיהרט דורך דער ווילנער טרופע), דער מאַמענט נומ' 42, 18.2.1919, ד' 3-4. ש.א.ס. (שמואל אבא סופר), "גאַסטשפּיל פֿון די ווילנער: ל. אַנדריעוו דער וואָס קריגט אַ פּאַטש", אַרבעטער ציטונג (צ'רנוביץ), מס. 81 (2.11.1923), עמ' 2; נ.מ. (נחמן מייזל), "ל. אַנדריעוו דער געדאַנק אין וויקט", ליטעראַרישע בלעטער (וואַרשה), מס. 134, 26.11.1926, עמ' 802; ש' מ-ן, "דער געדאַנק פּיעסע אין 4 אַקטן פֿון ל. אַנדריעוו אין וויקט", פֿאַלקסציטונג, 1.11.1926; אל. צ-ן, "אַנדריעוו'ס געדאַנק אין וויקט", וואַרשעווער עקספרעס 2.11.1926; ח.ג., "גאַסטשפּיל פֿון דער ווילנער טרופע", אַרבעטער ציטונג (צ'רנוביץ), מס. 245, 13.1.1927, עמ' 3.

33 ש.א.ס. ראה הערה לעיל.

34 ב. איסאק (שם עט של ישראל סוסיס), "וועגן לעאַניד אַנדריעוו דראַמע 'צו די שטערן'", פֿאַלקסציטונג (וילנה) מס 156, 9.1906(19), עמ' 2-3. לפנינו תיאור מפורט של ההתרחשויות במחזה הסימבוליסטי, שבו מופיעה דמות יהודית חיובית, תוך הדגשת האקטואליות שלו למצב היהודי באותה עת. הכותב אינו מציין היכן קרא או ראה את המחזה.

35 א' מוקדוני, ר' זאַסלאַווסקי'ס ערשטער אויפֿטריט (אין ל. אַנדריעוו'ס דער געדאַנק), מאַרגן זשורנאַל, 24.12.1926; ש' מ-ן, "דער געדאַנק פּיעסע אין 4 אַקטן פֿון ל. אַנדריעוו אין וויקט", פֿאַלקסציטונג, 1.11.1926; אל. צ-ן, "אַנדריעוו'ס געדאַנק אין

- 36 "ז'וקט", וואַרשעווער עקספרעס 2.11.1926; ג. "לעאַניד אַנדרעיעוו און זיין מוטער", ליטעראַרישע בלעטער גל' 98 (19.3.1926), עמ' 190-191; ב.צ. גאַלדבערג, "פֿון ליטעראַרישען ווינקעל; וועגן מאַקסיס גאַרקי און לעאַניד אַנדרעיעוו אין ענגלישער איבערזעצונג", פֿרייע אַרבייטער שטימע, גל' 20 (12.2.1926), עמ' 4; מ' קאַטץ, "לעאַניד אַנדרעיעוו - לעקציע איבער ליטעראַטור", ייִדישע וועלט 26.12.1926. ראה: ביבליאָ-גראַפֿישע יאָרביכער פֿון ייִדישן וויסענשאַפֿטלעכן אינסטיטוט, באַנד I, וואַרשה, 1928.
- 37 אברהם מאַרעווסקי, "לעאַניד אַנדרייעוו", פֿרימאַרגען, 1.12.1927.
- 38 ראה לעיל, "לעאַניד אַנדרעיעוו און זיין מוטער".
- 39 מקסיס גורקי, זכרונות, בתרגום מ' ניידין, וואַרשה, 1928.
- 39 נחמן מִזִּיל, קעגנזשטיקע השפעות אין וועלט שאַפֿן, איקוף, וואַרשה 1965, עמ' 278, 315. מִזִּיל מצטט גם את ההסתייגות של שלום עליכם מאַנדרייב בתגובה לדברי י"ד ברקוביץ, שהאינטליגנט היהודי-רוסי מתייחס בקדושה יתירה לסבל המתואר בסיפורי אַנדרייב. שם, עמ' 193.
- 40 מִזִּיל, שם, עמ' 306. ככל הנראה היו לפרץ הירשביין קשרים אישיים עם אַנדרייב. הירשביין סיפר שאַנדרייב קרא את מחזהו "איינזאַמע וועלט" (לא ברור באיזו שפה), ומצא קירבה בינו ובין המחזה שלו, "מלך הרעב" (Tsar golod). יעקב באטשאַנסקי, פּשט, בואנוס איירס, 1952, עמ' 203.
- 41 אליהו חיים רחלין, "ביקורת: 'חי ווסילי פיבייסקי'", הודו גליון 36-37 (אוקטובר 1904), עמ' 23-35. בהערות שוליים מצוין שם שהסיפור הופיע במאסף דעת (Znaniec), בעריכת מקסיס גורקי, כרך א, פטרבורג, [מרץ] 1904.
- 42 ל' אַנדרייב, "פּטקה במעון הקיץ" (ללא שם המתרגם), מולדת כרך ז חוב' ו', עמ' 269-275.
- 43 י.פ., "אַנדרייב", מעברות כרך א חוב' ב-ג (תשרי-חשוון תר"ף), עמ' 241.
- 44 שם.
- 45 ימי חייו: מחזה בארבע מערכות, תרגם י' דושמן, תל-אביב 1923. על פעילות תיאטרונית בארץ-ישראל בשנים 1890-1930 ראה ג' טלפיר, "התחלות המודרניות בארץ-ישראל: ארבעים שנות פעילות בימתית בארץ-ישראל", גזית 22 מס. 9-12 (חורף 1965), עמ' 1-36; על "חובבי הבימה העברית" ראו ארי קוטאי, חיים ובמה, תל-אביב 1972, עמ' 56-70. הלהקה נוסדה בתחילת שנות העשרים על-ידי התפאורן ובמאי ההצגות ביידיש דויד דוידוב (1890-1975), וכשהוא עזב תפסה את מקומו כמנהלת ובמאית ראשית מרים ברנשטיין-כהן (1895-1991). החזרות התקיימו לאחר יום עבודה, ומספר ההצגות היה תמיד שתיים: אחת בתל-אביב ואחת בירושלים. החזרות וההצגות בתל-אביב התקיימו באולם הקולנוע עדן, שבעליו התנה עם הלהקה שבכל חודש יוצגו לפחות שני מחזות חדשים כך שבשנת 1923, למשל, הרפרטואר של הלהקה כלל 37 מחזות שונים, כולם מתורגמים, בעיקר מיידש, רוסיית ופולנית.
- 46 אביגדור המאירי, "אוקינוס: להצגת התיאטרון העברי בירושלים, י"ח טבת תרפ"ג", דואר היום 10.1.1923 עמ' 3-4. אביגדור המאירי לא ידע רוסיית ולא קרא את המחזה במקור, לכן חשב בטעות כי "הדרמה עובדה מהסיפור "אוקינוס" של הסופר הרוסי הגדול ליאוניד אַנדרייב", וטען שהעיבוד של סיפורת לדרמה לא עלה יפה.
- 47 דואר היום 20.5.1923.
- 48 ב' 1993 הוצג המחזה "זה שמקבל סתירת לחי" וב' 1994 - "יקטרינה איבנובנה" בבית הספר למשחק של ניסן נתיב בבימויו של מישה לוריא. בשיחת טלפון שאלתי אותו מדוע, לדעתו, לא הוצג אַנדרייב עד כה בארץ, והוא אמר שאולי זה בגלל דעותיו האנטי-מהפכניות.
- 49 "רומן השבוע: שבעה שנתלו", בתרגום י' לבנון, מסדה, רמת גן, 1968.

- 50 "ליאוניד אנדרייב: סיפורים", בתרגום ק.א. ברתיני, סימן קריאה והקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 1984. הקובץ כולל את הסיפורים: השקר, שתיקה, במרתף, תהום, המחשבה, אלעזר, מתוך סיפור שלא יסתיים לעולם, עלטה, מעשה בשעה שנתלו, יום עברה, הרמן ומרתב, שני מכתבים. אחרית דבר בעמ' 241-251.
- 51 א.נ. גנסיין, כתבים, מרחביה 1946, כרך ג עמ' 47. המכתב במקורו נכתב ברוסית, ואני מצטטת מהתרגום לעברית של שכנא נשקס. לא הצלחתי עדין למצוא את המכתב המקורי.
- 52 יצחק בקון, "הצעיר הבודד בסיפורת העברית 1899-1908", תל-אביב 1978, עמ' 143-149.
- 53 "בגנים", בתוך א.נ. גנסיין, כל כתביו (2 כרכים) בעריכת דן מירון וישראל זמורה, כרך א עמ' 341-375 (עברית וידיש במקביל).
- 54 בתרגום לעברית בתוך: ליאוניד אנדרייב, סיפורים בתרגום ק.א. ברתיני, תל-אביב 1984, עמ' 35-46.
- 55 על תפיסת הטבע ב"בגנים" של גנסיין ראה: דן מירון, "מה נתגלה לגנסיין בדממת הגנים", בתוך: "חיים באפו של הנצח", מוסד ביאליק 1997, עמ' 303-336 (המאמר נדפס לראשונה ב"1975); עדי צמח, "אפרים חוזר לגנים", גנסיין: "מחקרים ותעודות" בעריכת דן מירון ודן לאור, מוסד ביאליק 1986 עמ' 105-126.
- 56 ס"א טולסטאיה, "מכתב למערכת", נובויה ורמיה מס. 9673, 7.2.1903. ראה K. D. Muratova (ed.), *Literaturny arkhiv: materialy po istorii literatury i obshchestvennogo dvizhenia*, vol. 5, Moskva-Leningrad 1960, p. 102
- 57 ראה הערות לסיפור של ר"נ צ'ובאקוב בהוצאה המדעית של כתבי אנדרייב: Leonid Andreev, *Sobranie Sochinenie v 6 tomakh*, Moskva 1990, pp. 612-618. בין מכתבי העידוד וההערכה שקיבל אנדרייב בעקבות אותה פרשה מצוי גם מכתב של יהודי בשם יפס לבוביץ' ברנשטיין, המשבח את אנדרייב על אומץ ליבו לחשוף את האמת. Muratova, *ibid*.
- 58 י. ח. ברנר, כתבים, תל-אביב תשמ"ה, כרך ג עמ' 253.
- 59 שם, עמ' 419-420.
- 60 י.א. לובצקי, י. ח. ברנר: מסה, "העולם גליון ח (1908), בתוך: יצחק בקון (עורך), י. ח. ברנר: מאמרים על יצירתו הסיפורית, תל-אביב, 1972, עמ' 65; ח. נ. ביאליק, "טעות נעימה", דברי ספרות תל-אביב, תשכ"ה, ב, עמ' קפח. המאמר נכתב באודסה, תרס"ט.
- 61 כל כתבי 1967, כרך ג, עמ' 413.
- 62 שם, עמ' 433.
- 63 מייזיל סבור שלאנדרייב היתה השפעה ניכרת על ל' שפירא, על פרץ הירשביין ועל אנ-סקי. ראה נ' מייזיל, קעגנזיטיקע השפעות אין וועלטשאפֿן, 1965, ז' 306.